

JOAN MASCARÓ I FORNÉS I LA FILOSOFIA ÍNDIA

Joan Miquel Mut

RESUM: El present article recull uns apunts personals de Joan Mascaró i Fornés (1897-1987) inèdits procedents d'un quadern datat a Ceilan l'any 1932, afegint els comentaris de l'autor de l'article. Els apunts ens parlen de *Radhakrishnan* i ens explica la visió mascaroniana sobre el *Bhahman* i la no-dualitat, la religió hinduista i de la aprehensió de la Veritat com a la intuïció de la identitat entre *Atman* i *Brahman*.

ABSTRACT: This article gathers some personal and unpublished writings from Juan Mascaró i Fornés (1897-1987) from a notebook dated in Ceylon at 1932 and the commentaries of the author of the article. This writings are about *Radhakrishnan* and it explains us the Mascaro's vision about *Brahman* and the no-duality, the Hindu religion and the apprehension of True as the intuition of the equivalence between *Atman* and *Brahman*.

1. Introducció

El present article està basat en un escrit inèdit de Joan Mascaró i Fornés (Santa Margalida 1897, Cambridge 1987), que figura en un quadern propietat del senyor Joan Maimó i Vadell,¹ amic personal de Mascaró, i que està datat a Ceilan, el 4 d'agost de 1932. Estam doncs davant un escrit «primerenc» de Mascaró, encara no havia escrit cap de les seves obres ni traduccions, ni per tant podia tenir encara el coneixement profund de la filosofia índia que implica haver traduït obres com la *Bhagavad Gita*, el *Upanishads* o el *Dhammapada*.

Podem observar a l'article de Mascaró, de la mà de la figura de S. Radhakrishnan, autor d'una *Indian Philosophy* (1923) que encara és llibre de referència sobre el tema, i que va arribar a ésser President de la Índia; el seu interès per la filosofia índia. Malgrat el títol que establí Mascaró, més que de filosofia índia en general, parla de la filosofia de l'*Advaita Vedanta*² en particular. De fet, podem observar que empra dos adjectius, el de *índia* i *hindú*, de forma indiscriminada, quan parlant amb propietat no són sinònims, *hindú* fa referència a la religió que procedeix dels Vedes i que presenta una càrrega filosòfica molt important representada per les escoles ortodoxes de pensament. *Índia* fa referència a la filosofia desenvolupada en el subcontinent indi, i inclouria, a més de la filosofia hindú, les escoles heterodoxes de pensament com el budisme o el jainisme,

¹ Vull agrair al Senyor Maimó la seva gentilesa al permetre'm tenir accés a aquest escrit i a altres fonts de Joan Mascaró.

² Veure explicació després.

escoles posteriors lligades a l'islamisme i escoles «laiques» antigues o modernes. Malgrat aquesta observació, hem de considerar que normalment la referència a la filosofia índia es fa voltant la classificació de les escoles ortodoxes (vèdiques i brahamàniques) i heterodoxes.

Podem detectar també la profunda admiració de Mascaró per l'aspecte ètic de la forma de vida hindú (en aquests cas ortodox i heterodox), representada per la no-violència, que es va convertir en l'evangeli de Gandhi en la lluita per la independència de la Índia, i que explica la tolerància i l'esperit dels hindús. Aquesta idea de Mascaró resulta d'una excessiva idealització del poble de la Índia i que no podrien explicar els greus disturbis religiosos que es produïren just abans de la independència i que tingueren com a resultat, a més de cents de morts i ferits i d'un gran èxode d'hindús i musulmans, la partició de la Índia i Pakistan. Ja hi som que això va ocórrer més de deu anys després de la redacció de l'escrit.

Malgrat la crítica, a l'escrit trobem la llavor de l'admiració mascaroniana per la literatura hindú i ja trobem descrites de forma acurada les línies mestres de la filosofia *Vedanta* que està expressada en els *Upanishads* i els comentaris de *Shankara*.

2. El text de Mascaró

Filosofia índia

Quadern: Ceylon. August 4 1932

Radhakrisnan, un dels filòsofs més eminents de la Índia afirma que l'atman i Deu, brahman, tot aquest univers és l'absolut brahman i brahman ho és tot. Per a ell la unitat és tant evident com per a un occidental la multiplicitat dels objectes externs. Això me fa pensar en el problema fonamental de tota filosofia: unitat i multiplicitat del ser.

Intentaré relacionar entre sí les diferents corrents de pensament hindú tenint en compte els texts originals i que ens poden posar en contacte directament amb les maneres de pensar molt diferents de la nostra.

Les grans diferències que han existit i continuen existint procedeixen precisament de les diferents maneres d'enfocar la vida, és a dir, dels motius profunds en que trobem una raó per viure i morir, el que constitueixi les bases filosòfiques i particularment metafísiques.

Davant la meua estada a l'illa de Jaffna vaig indagar i aprofundir les tendències actuals de la filosofia hindú. El que jo cercava no eren ensenyances teòriques, ja que jo sé que paral·lelament a l'ensenyança clàssica de la filosofia i la doctrina pràctica, una postura espiritual o pragmàtica per enfrontar-se als problemes de la vida i la mort, postura que reflexa la herència filosòfica de la cultura i que forma els substrat de la consciència de l'activitat dels homes.

L'Hinduisme és una religió particular: no té fundador, no té jerarquia, no té dogmes, i no obstant, els cinc cent milions d'hindús estan lligats entre sí profundament. L'hinduisme no és solament un sistema moral, encara que posseeixi un codi ètic tan vàlid com qualsevol altre, es caracteritza per un profund sentiment de l'etern, del món espiritual de la vida, la qual cosa el lliga profundament amb els costums i amb la vida dels hindús.

Baix l'aparent diversitat en el vestir, ritus i representacions dels deus hi ha una unitat en el comportament, en les creences essencials, en les actituds davant la vida. Cal destacar aquest extraordinari respecte a la vida, la prestigiosa no violència (ahimsa) predicada en les Escriptures i que Gandhi ha utilitzat amb tanta força i habilitat contra

l'imperialisme britànic. Aquesta no violència es nota clarament en el comportament dels hindus i repercuteix en la seva vida: la tolerància religiosa, el sentit d'hospitalitat, l'horror a la mort...

La Veritat, indiscutiblement, està més enllà de tots els noms, formes, sistemes, mètodes i escoles del pensament, més enllà de totes les manifestacions, metàfores, consemblances i dissemblances. La Veritat és, malgrat tot, essencialment i exquisidament d'una simplicitat extraordinària. La Veritat no és pot comprendre intel·lectualment; la Veritat ha de ser viscuda pràcticament.

La Veritat ha d'ésser captada sense cap intervenció del cos físic, els sentits, la sensació, el pensament i l'intel·lecte. La consciència, a través d'aquests mitjans, se torna concreta i limitada. La eliminació la converteix en personal i il·limitada.

Per aconseguir aquesta intuïció directa de la Veritat, hi ha tècniques de Yoga que permeten la identificació de l'inefable en la individualitat. No es tracta d'un saber teòric d'erudit, no és una unió devocional entre persones.

La recerca de la Veritat en l'hinduisme és una immersió total en el Ser que tot ho és. És una identitat vigorosa del ser i del Sí individual més enllà de tota devoció, de tota ètica religiosa. És una renúncia metafísica a la individualitat. Aquest sacrifici de l'home és compleix en un profund don d'amic, perquè la Veritat és també amor.

Aquesta recerca hindú de la Veritat careix [sic.] totalment de l'aspecte religiós habitual a Occident. En cap moment es recorre als poders sobrenaturals, a les ensenyances dogmàtiques, a cap autoritat jeràrquica.

3. Comentari

Mascaró comença aquest escrit descrivint la filosofia de S. Radhakrishnan, presentant-lo com un exponent del sistema de pensament indi (*darshana*)³ anomenat *Advaita Vedanta*,⁴ del qual els principals representants SHANKARA i RAMAJUNA. Aquest sistema afirma que la única realitat existent és *Brahman*, i que el món és il·lusió (*maya*) és un reflex de l'Absolut, com Mascaró diu «...*Brahman* ho és tot.», per això la realitat és no dual, només existeix l'U, l'Esperit Suprem, U-sense-segon. Un altre concepte que introdueix en aquest primer paràgraf és el d'*Atman*. La psicologia del Vedanta distingeix entre *Jiva* i *Atman*. *Jiva* és l'ànima individual lligada a l'autoconsciència, correspondria, per exemple, al «*sum*» del cartesà «*Cogito ergo sum*», al concepte més usual d'ànima en la metafísica occidental. *Atman* correspon a la idea de consciència pura, és el testimoni, és la manifestació de l'Ésser a l'home, constitueix l'essència autèntica de l'home. I una de les idees claus del *Vedanta* és la de la identitat de *Atman* i *Brahman*: *Tat Tvam Asi*, tu ets això, la teva consciència individual (*tvam*) és el mateix que la consciència universal (*tat*), tu ets *Brahman*. L'essència profunda de l'home és *Brahman* i cada home individual comparteix aquesta realitat essencial. En resum, quan transcendim la nostra ànima individual (*jiva*) ens adonem que som consciència absoluta (*Atman*) i aquesta consciència absoluta és una manifestació de l'Absolut, de l'U (*Brahman*); per això tot és U.

³ Lit. *percepció, idea, visió*. Existeixen sis escoles o *darshanas* ortodoxes en el sistema *brahmànic*. Són ortodoxes des de el punt de vista que consideren els *Vedes* com a revelació sagrada i autoritat, i el seu punt de partida en el discurs filosòfic. Els *darshanas* ortodoxes són: *Vedanta, Mimansa, Samkya, Yoga, Nyaya* i *Vaisesika*.

⁴ *Advaita*: no dual, *Vedanta*: fi dels *Vedes*.

Una de les característiques claus de tot el pensament hindú, tant de l'ortodox representat pels diferents *darshanas*, com de l'heterodox com pugui ésser el budisme o el jainisme, és la del seu objectiu soteriològic; tota la filosofia té com a missió la de la salvació de l'home, el seu alliberament del dolor que suposa l'existència, la filosofia ens vol ensenyar a viure una vida més autèntica i a enfrontar el dolor i la mort. Mascaró distingeix entre l'ensenyament clàssic de la filosofia, que constituïria una acumulació de dades, una descripció del pensament al llarg de la Història de la Filosofia, una doctrina pràctica, que estaria lligada al pensament ètic, polític, jurídic, etc. i una postura «espiritual o pragmàtica» que és la que ens serviria per orientar la nostra vida cap a l'alliberament, a *moksha*; a transcendir la nostra ànima individual (*jiva*) per convertir-nos en ànimes alliberades (*jivamukti*).

La breu descripció que fa de l'Hinduisme es podria esquematitzar en un esquema que ens duria des de la multiplicitat de déus, ritus, etc. a la Unitat transcendent, al no-dualisme.⁵ Aquesta aprehensió ens duu a un sentiment de profunda espiritualitat, i aquesta espiritualitat ens aboca en una determinada forma de vida, en com conduir la nostra vida vers l'objectiu suprem de l'alliberació. L'aspecte que destaca Mascaró d'aquesta necessitat de conduir la nostra vida en una determinada forma, és el *ahimsa*, la no-violència. *Ahimsa* no és un precepte ètic més, és una forma de vida que tot ho avarca, des de la relació amb els altres, a la relació amb l'Univers i la natura, passant per la relació amb nosaltres mateixos. Posa com exemples els principis polítics de Mahatma Gandhi, que són conseqüència d'aquesta forma d'entendre la no-violència com qualque cosa que impregna tota la nostra vida, els nostres pensaments, la nostra conducta..., la tolerància religiosa, l'hospitalitat, etc. Aquest fenomen arriba al paroxisme en la escola heterodoxa *Jainista* que arriba a prohibir matar als insectes, cosa que motiva que els seus practicants duguin permanentment unes mascararetes de tela a la boca, per evitar enviar-se accidentalment algun insecte.

En la darrera part d'aquest escrit descriu la seva concepció de Veritat, concepció que anys després evolucionaria cap el concepte mascaronià de Llum, lligat amb paraules com a Visió (*Vidya*) o coneixement transcendent (*Jñana*). En primer lloc, afirma la unitat essencial de la Veritat, pot rebre molts noms, pot ésser expressada amb metàfores diferents, pot manifestar-se a diferents sistemes religiosos o de pensament, però la Veritat és Una. Aquí una idea clau de Mascaró, totes les religions expressen la mateixa Veritat, de diferent forma segon la cultura d'on provenen, la construcció teòrica que li serveix de suport, però al final, al fons trobem el mateix: *Brahman*, Déu, *Nirvana*, *Tao*, *Allah*. Mascaró rebutjava la religió organitzada per què mancava de l'esperit de la religió autèntica, del camí de re-unir-se amb el Suprem i considerava l'essència de les religions com Una. A més, Déu no és un ésser separat de l'home, és més be un *estat d'ésser*, una forma de consciència, una experiència transcendent. En les següents cites de *La Creació de la Fe*, trobem ampliades aquestes idees.

«El món necessita una nova religió, una nova filosofia de la vida lliure del dogmatisme de la ciència i de la tecnologia i lliure del dogmatisme de la religió organitzada.» (35).

«L'Esperit és U, l'Esperit de la poesia és u i l'esperit de la religió també és u.» (66).

«Religions, cultures, llengües, grans pensaments i sentiment no són contradictoris. S'ajuden l'un a l'altre; són complementaris.» (86).

⁵ El terme *no-dualisme* se adapta millor a la concepció *vedàntica* que *monisme* ja que *l'advaita* rebutja la impossibilitat essencial de qualsevol distinció, no existeix la possibilitat de qualsevol tipus de varietat o multiplicitat, per tant, no pot haver-hi *dos*.

«Santa Teresa anomena el quart estadi “pregària d’unió”. És la culminació del més alt que l’home pot assolir, anomenat Brahman, Déu, Nirvana, Dhamma, Tao i altres noms.» (62).

La Veritat és simple, és una experiència noumènica de silenci, de pau, en la filosofia vedàntica de *Sat-Cit-Ananda*; Ésser, Consciència i Joia, experiència de pur Ésser, sense esdevenir, de Consciència pura, sense moviments mentals i de Joia Absoluta. La ment discursiva és impotent d’aprehendre la Veritat, només quan arribem a l’estat de Ioga⁶, al silenci mental, podem adonar-nos de la nostra vertadera essència (*Atman*) i experimentar, viure que som *Brahman*, *Sat-cit-ananda*.

La Veritat, per tant, no és aprehensible a través de l’intel·lecte o dels sentits. Mascaró diu que la percepció que prové de la matèria, sigui física o mental, estreny, limita la consciència; la lliga a un contingut, a un objecte concret. L’aprehensió de la Veritat expandeix la consciència que torna superconsciència, sense objecte, sense condicionament, Elliot Deutsh (1969) parla diu: «Atman es pura, indiferenciada, autoluminosa consciència: es el supremo “darse cuenta”». Les vies per arribar a aquesta consciència sense objecten tenen sovint un caràcter negatiu: *nirodha*, en el Ioga, que vol dir detenció, en aquest cas dels moviments mentals; *nibbhana* o *nirvana*, que vol dir extinció: del dolor, del jo temporal, del desig... En el context del *Vedanta* una de les vies per comprendre que és *Brahman* és *neti, neti* (no és això, no és això), qualsevol contingut de la consciència no pot ésser el jo real (*Atman*), només quan buidem absolutament la consciència de contingut arribem al quart estadi de la consciència (*turiya*)⁷ que és l’estat de consciència que no és *consciència de*, en la seva traducció al *Mandukya Upanishad*, Mascaró expressa l’idea de *neti, neti* i la d’unió (*Ioga*) com possibilitat única d’aprehensió del Suprem:

«...és Atman en el seu pur estat: la vida desperta de la consciència suprema. No és consciència exterior ni interior, ni semi-consciència, ni consciència dormida, ni consciència ni inconsciència. És Atman, l’Esperit en si mateix, que no pot ésser vist o tocat, que està damunt de tota distinció, més enllà del pensament i és inefable. En la unió amb ell trobem la prova de la seva suprema realitat. És el final de l’evolució i nodual. És pau i amor.»⁸

Ioga pot significar *darshana*, és un dels sis *darshanas* clàssics; o camí de realització; o estat mental. Aquí Mascaró empra el terme en el sentit de tècnica d’aprehensió de la realitat, realment està parlant del Ioga del coneixement transcendent (*Jñana Ioga*). Mitjançant la unió amb *Brahman*, la Realitat Suprema de l’Univers, podem arribar al coneixement suprem, a identificar el Suprem en l’ànima de l’home, a adonar-nos de la identitat del nostre *Atman*, la nostra Realitat; amb el Suprem. Conèixer-se un mateix és conèixer a Déu que és en nosaltres i en totes les criatures, però aquest coneixement és vivència, és aprehensió directa de la Realitat, és, altre vegada, *Sat-cit-ananda*.

La recerca de *Jñana* consisteix en la recerca del *Ioga*, d’unió amb *Brahman*, Mascaró diu: «...una immersió total en el Ser que tot ho és». Quan estam en comunió amb Déu, el coneixem i per tant coneixem la Veritat de l’Univers; de fet, el nostre *Atman* és també *Brahman*, la unió significa adonar-se de què som la mateixa essència.

⁶ *Yoga citta vritti nirodha*: l’estat de Ioga consisteix en aturar les fluctuacions de la ment (Patanjali. *Yoga Sutras* I, 2).

⁷ Els altres estadis són: la vigília, el somni i dormir sense somnis. (*Mandukya Upanishad*).

⁸ MASCARÓ (1965: 83). Traducció al català de l’autor.

Mascaró parla de: «...renúncia metafísica a la individualitat» perquè només quan podem desidentificar-nos de la nostra ànima individual, del nostre *jiva*, podem identificar-nos amb *Atman* i doncs amb el Suprem. De fet, en la filosofia del Ioga, el sentit del *jo* (*asmita*) és un dels *kleshas*, de les afliccions a la que esta subjecta la ment,⁹ d'aquí la necessitat de transcendir, de sacrificar l'ego. El jo (*jiva*) és il·lusió (*maya*), és només un agregat de sensacions, percepcions, pensaments, memòries, imaginació... L'aprehensió d'aquest agregat ens fa creure que estam davant de qualque cosa que té substància, però és només un agregat de sensacions. La única realitat és l'Absolut, l'U sense dos, *Brahman*.

Aquesta idea de abandonament del sentit del jo, està lligada a la idea de l'amor, en aquest cas d'amor diví, del Ioga devocional (*Bhakti Yoga*). Quan sentim a Mascaró dient: «Aquest sacrifici de l'home és compleix en un profund don d'amic, perquè la Veritat és també amor», ens pareix sentir l'eco del *Llibre d'amic e Amat* de Ramon Llull, que tant apreciava Mascaró i que, a la manera sufí, demanava a l'amic completa submissió i renúncia:

«Encontraren-se l'amic e l'amat, e dix l'amic: —No cal que em parles; mas fe'm senyal ab tos ulls, que són paraules a mon cor, con te dó ço que em demanes».¹⁰
«Morí l'amic per força del gran amor».¹¹

L'amor, la devoció fa morir a l'amic ja que només així pot arribar a ressuscitar en l'Amat, en unió (Ioga) amb Déu.

En el darrer paràgraf Mascaró descriu una característica de l'espiritualitat índia, i no només hindú ja que també la trobem al budisme, al jainisme i altres escoles heterodoxes. Les ensenyances, el poders sobrenaturals (en la filosofia Ioga: *siddhis*), l'autoritat... no tenen valor en si mateix, poden ésser indicadors en el camí, ens poden ajudar a trobar la senda que ens condueixi al Ioga; però, només l'experiència personal, l'aprehensió directa de la Veritat tenen autèntic valor. Buda no és cansava de repetir als seus deixebles que no creguessin res que no haguessin experimentat, ni tan sols allò que ell lis deia. Només el que esta en el camí pot degustat «el sabor de la fruita», cada un ha de recórrer el camí per si mateix, no es pot «delegar», ni esperar que algú que l'hagi recorregut ens expliqui en que consisteix, l'hem de *viure*.

⁹ Patanjali (Yoga Sutras II, 3).

¹⁰ Llibre d'amic e Amat (28).

¹¹ Llibre d'amic e Amat (250).

4. Bibliografia bàsica

- ANÒNIM (1999): *El Bhagavad Gita de acuerdo a Gandhi. Evangelio de la acción desinteresada*. Editorial Kier S.A. Buenos Aires.
- AGUD, ANA (1995): *Pensamiento y cultura en la antigua India*. Akal ediciones. Madrid.
- COOMARASWAMY, ANANDA (1949): *Hinduismo y budismo*. Paidós orientalia. Barcelona. 1997.
- DEUTSCH, ELIOT (1969): *Vedanta Advaita. Una reconstrucción filosófica*. Etnos. Madrid. 1999.
- ELIADE, MIRCEA (1954): *Yoga. Inmortalidad y libertad*. La pléyade. Buenos Aires. 1988.
- ELIADE, MIRCEA (1962): *Patanjali y el yoga*. Paidós. México. 1990.
- FEUERSTEIN, GEORG (1980): *The philosophy of classical yoga*. Inner Traditions International. Vermont. USA. 1996.
- FISHER, LOUIS (1954): *Gandhi. Su vida y su mensaje a la humanidad*. Javier Vergara Editor. Buenos Aires. 2000.
- GALMÉS DE FUENTES, ALVARO (1998): *Ramón Llull y la Tradición árabe*. Quaderns Crema. Barcelona. 1999.
- GÓMEZ DE LIAÑO, IGNACIO Y OTROS (1999): *Hinduismo y budismo. Introducción filosófica*. Etnos. Madrid.
- IYENGAR, BKS (1993): *Light on the Yoga Sutras of Patanjali*. Harper Collins publishers. New Delhi.
- LÓPEZ, GONÇAL I MAS, ANTONI (1997): *Joan Mascaró i Fornés (1897-1987)*. Universitat de les Illes Balears. Palma.
- LLULL, RAMÓN (1991): *Llibre d'amic e amat*. Editorial Moll. Palma. Pròleg d'Antoni Oliver.
- MAIMÓ I VADELL, JOAN (1985): *Joan Mascaró. Discurs amb motiu de la seva proclamació com a fill il·lustre de Santa Margalida*. Ajuntament de Santa Margalida.
- MAIMÓ I VADELL, JOAN (1990) *Joan Mascaró i Fornés: Els múltiples espais de la saviesa*. Universitat de les Illes Balears. Palma.
- MASCARÓ I FORNÉS, JOAN (1935): *BhagavadGita*. Cant XI, Universitat. Barcelona.
- MASCARÓ I FORNÉS, JOAN (1938): *Himalayas of the Soul*. J. Murray Londres. 1952.
- MASCARÓ I FORNÉS, JOAN (1955): *Keats. Poems*. Exemplaria Mundi. Palma.
- MASCARÓ I FORNÉS, JOAN (1958): *Llànties de Foc*. Ed. Moll. Palma. 1986.
- MASCARÓ I FORNÉS, JOAN (1962): *The Bhagavad Gita*. Penguin Books. Londres.
- MASCARÓ I FORNÉS, JOAN (1962): *Bhagavad Gita*. Ed. Moll. Palma de Mallorca. 1988.
- MASCARÓ I FORNÉS, JOAN (1965): *The Upanishads*. Penguin Books. Londres.
- MASCARÓ I FORNÉS, JOAN (1973): *The Dhammapada*. Penguin Books. Londres.
- MASCARÓ I FORNÉS, JOAN (1993): *La Creació de la Fe*. Editorial Moll. Palma.
- MASCARÓ I FORNÉS, JOAN (1993): *La Creació de la Fe. The Creation of Faith*. Editorial Moll. Edició bilingüe.
- MASCARÓ FORNÉS, J. I MARCH QUÉS, J. (1993): *Cartes d'un mestre a un amic*. El Tall. Palma de Mallorca.
- MIR, GREGORI (1998): *Correspondència de Joan Mascaró*. Vol I i II. Ed. Moll. Palma de Mallorca.
- MOSTERÍN, JESÚS (1986): *Historia de la Filosofía. 2. La filosofía oriental antigua*. Alianza Editorial. Madrid.
- PANIKKAR, RAIMON (1997): *La experiencia filosófica de la India*. Trotta. Madrid.

- PI I SUNYER, CARLES I MASCARÓ, JOAN (1994): *Correspondència (1939-1951)*. Fundació Carles Pi i Sunyer d'estudis autonòmics i locals. Barcelona.
- RAJADHYADSHA, N.D. (1986): *Los seis sistemas de la Filosofía India*. Etnos. Madrid. 1997.
- SAMKARA (1990): *La esencia del vedanta*. Editorial Kairos. Barcelona. 1995.
- SCHARFSTEIN, BEN-AMI (1998): *A Comparative History of World Philosophy. From the Upanishads to Kant*. State University of New York. NY.
- VVAA. (1997): Novembre. *Sa revista de Santa Margalida. Homenatge a Joan Mascaró i Fornés*.
- VIVEKANANDA, SWAMI (1915): *Jnana Yoga*. Advaita ashrama. Calcuta. Índia. 1997.
- VIVEKANANDA, SWAMI (1996): *Raja Yoga*. Advaita ashrama. Calcuta. Índia.
- WEBER, MAX (1921): *Ensayos sobre sociología de la religión, II*. Taurus Humanidades. Madrid. 1987.
- ZIMMER, HEINRICH (1935): *Yoga y Budismo*. Kairós. Barcelona. 1998.